

УДК 347.44

І. В. Давидова

КАТЕГОРІЯ «ПРАВОЧИН» В УМОВАХ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Постановка проблеми. Останнім часом науковцями досить активно обговорюються напрями рекодифікації цивільного законодавства, а робоча група розробляє відповідну концепцію, яка має слугувати основою для формування оновленого тексту Цивільного кодексу України. В межах рекодифікації книги І важливим є звернення уваги на формування нової концепції «правочину», трансформації розуміння такого поняття, співвідношення його з категорією договору. Додаткової актуальності вивченню зазначених питань додає необхідність вирішення проблем, пов'язаних з використанням інформаційних технологій під час підготовки та укладання правочинів.

Оцінка стану літератури. Аналіз вітчизняних наукових публікацій свідчить про те, що дослідженням питань у цій сфері приділяють увагу: Н.Ю. Голубєва, С.Д. Гринько, І.В. Давидова, А.С. Довгерт, О.С. Кізлова, В.М. Коссак, Н.С. Кузнєцова, Л.В. Орел, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, О.С. Яворська та ін. У літературі аналізуються всі цивільно-правові інститути, які потребують якісного та комплексного оновлення в межах рекодифікації. Разом із тим вважаємо за необхідне звернути окрему увагу на перспективи трансформації категорії «правочин», яка має місце під час рекодифікації цивільного законодавства України.

Метою статті є аналіз категорії «правочин» у чинному законодавстві України та розгляд можливих напрямів її трансформації в умовах рекодифікації цивільного законодавства.

Виклад основного матеріалу. У книзі І «Загальні положення» ЦК характеристика договору відсутня, а з огляду на те, що договір у вітчизняній концепції цивільного права розглядається як вид правочину, доцільним є звернення до цієї категорії. На користь такого підходу свідчить і та обставина, що нерідко саме правочин розглядається як найбільш ефективний і поширений засіб здійснення принципу приватної автономії, згідно з яким люди самі мають регулювати свої взаємини [1, с. 231].

Має значення і те, що уявлення про цю категорію сформувалося практично так само давно, як і поняття контракту. Ще римські юристи вико-

ристовували термін “negotium”, близький за значенням до сучасного поняття «правочин», розуміючи його або як ведення судової справи, або як оплатний правочин, або як торговельну угоду, або як ведення справ іншої особи (negotiorum gestio). У ХУІІІ ст. у юридичний побут було запроваджене поняття “actus juridicus” (юридичні дії), котре збереглося до ХХ ст. у французькій юридичній термінології [2, с. 333] і за своїми характеристиками є близьким до сучасного «правочин».

Визначення правочину містить ст. 202 ЦК, яка передбачає, що правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Звідси випливають такі ознаки правочину, як те, що він є: 1) вольовим актом; 2) діями суб'єкта цивільних відносин; 3) правомірною вольовою дією (діями); 4) волевиявленням, спрямованим на встановлення, зміну, припинення тощо цивільних прав і обов'язків; 5) моральним. При цьому вимога «моральності» правочину означає його відповідність сприйнятим суспільством ідеалам добра і зла, справедливості тощо.

Для з'ясування нормотворчого потенціалу правочину велике значення має виявлення його «адресатів» – тих учасників цивільних відносин, у яких завдяки йому можуть виникати цивільні права та обов'язки.

Оскільки у ст. 202 ЦК коло адресатів «вчинення» права (правил певної поведінки) не обмежене, то ними може бути суб'єкт правочину (волевиявлення), а також інші особи, для яких це волевиявлення є джерелом виникнення цивільних прав та обов'язків. Ознаки правочину, котрі мають велике значення для характеристики його як форми цивільного законодавства, такі: 1) правочини є вольовими актами, спрямованими на досягнення певного правового результату, воля його учасників має бути виражена зовні; 2) вони є результатом єдності волі та волевиявлення [3]. Волевиявлення є суттю правочину, без нього немає самого правочину. Припускається, що суб'єкти приватного права діють розумно, добросовісно, вільно. Отже, можна говорити про презумпції збігу волі та волевиявлення.

Правочини – це завжди дії суб'єкта цивільних відносин. Якщо акти цивільного законодавства та акти управління тощо видають суб'єкти публічного права, реалізуючи у межах їхньої компетенції покладені на них владні функції, то правочин є актом реалізації приватною особою її природного права свободи.

Для правочину властиве висування до нього вимог, дотримання котрих є умовою його дійсності. Зокрема, це вимоги щодо: 1) змісту правочину; 2) наявності правочиноздатності суб'єктів правочину; 3) відповідності волевиявлення внутрішній волі суб'єкта (суб'єктів) правочину; 4) форми правочину; 5) реальності правочину; 6) дотримання спеціальних умов, встановлених законом для такого виду правочину.

Як зазначалося, зміст правочину не може суперечити актам цивільного законодавства та моральним засадам суспільства (частина 1 ст. 203 ЦК), тобто фізичні та юридичні особи повинні враховувати вимоги щодо здійснення цивільних прав, встановлених у ст. 12, 13 ЦК та інших актах цивільного законодавства.

Не заперечуючи доцільності встановлення такого положення у ЦК, маємо зазначити, що воно є справедливим щодо так званих «легітарних» пра-

вочинів (таких, що мають основою приписи закону), але не стосуються правочинів «волютарних» (таких, що не передбачені законом, але укладаються особами у результаті їхнього вільного волевиявлення).

Крім того, згадане правило ч. 1 ст. 203 ЦК, очевидно, стосується насамперед випадків розгляду правочинів як індивідуальних правових актів – підстав виникнення цивільних прав і обов'язав в індивідуальних правовідносинах. Разом із тим застосування зазначеного положення як універсального стосовно всіх випадків розуміння категорії «правочин» суперечить частині 3 ст. 6 ЦК, згідно з якою сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд, крім випадків, встановлених у законі. Отже, щодо такого виду правочинів, як договори, прямо передбачено, що вони можуть суперечити положенням закону. Але немає підстав для встановлення законом додаткових обмежень стосовно односторонніх правочинів, котрі можуть виступати як форма цивільного законодавства. У зв'язку з цим варто зауважити, що, очевидно, у ст. 6 ЦК має йтися не про співвідношення актів цивільного законодавства і договору, *а про співвідношення актів цивільного законодавства і правочинів*, що виглядає виправданим і з методологічної, і з практичної точок зору.

Важливим аспектом характеристики правочину як форми цивільного законодавства є презумпція його правомірності, яка полягає у припущенні, що особа діє відповідно до принципів приватного права та засад цивільного законодавства України. Як зазначено у ст. 204 ЦК, правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним.

Оцінюючи обґрунтованість визнання правочинів формами цивільного законодавства, слід згадати, що залежно від підстави (мети) правочинів останні поділяються на абстрактні та каузальні. Правочини, в яких визначено підстави їх вчинення, називаються каузальними. До них належить більша частина цивільно-правових договорів (купівля-продаж, доручення, зберігання тощо). Абстрактними вважаються правочини, у яких не визначені підстави їх здійснення. Розрізнення каузальних та абстрактних правочинів має те значення, що останні є близькими до поняття «форми цивільного законодавства» у класичному розумінні як чинника встановлення правил поведінки, адресованих до невизначеного наперед кола осіб.

Важливою є також диференціація правочинів залежно від числа сторін, що беруть участь у правочині. За названим критерієм їх поділяють на односторонні, двосторонні і багатосторонні.

Формування інформаційного суспільства, глобалізаційні та інтеграційні процеси, які нині відбуваються, зумовлюють необхідність удосконалення правового інструментарію торгового обігу, що робить актуальним перегляд низки цивілістичних категорій, комплексного оновлення цивільно-правових норм, закріплених у ЦК, внаслідок чого можна говорити про формування нової концепції «правочину».

Привертають увагу уточнення та доповнення до ЦК, які відбулися у 2015 р. і пов'язані з використанням інформаційних технологій під час підготовки та укладення правочинів, оскільки аналіз практики свідчить

про помітні зрушення в бік спрощення укладення правочинів. Зокрема, з'явилася можливість вчиняти договори та інші правочини в електронній формі, яка передбачає фіксацію умов угоди не на папері, а за допомогою електронних документів, ознайомлення з якими обов'язково має супроводжуватися використанням спеціального обладнання. Тому виникає електронна форма правочину, що зумовило внесення змін до статей 205 та 207 ЦК. Тоді ж (вересень 2015 р.) спеціальним нормативно-правовим актом, а саме Законом «Про електронну комерцію», запроваджені такі поняття, як «електронна торгівля», «електронний правочин», «електронний договір» тощо. Це певною мірою впливає на умови та порядок вчинення правочинів, визначення їх сторін, наслідки невиконання тощо, але практично не змінює саме розуміння їхньої сутності. Разом із тим аналіз сформульованих понять дає можливість зробити висновок, що фактично йдеться про правочини у традиційному їх розумінні, оскільки змінюється лише характер спілкування сторін, спрощення вимог до оформлення правочинів тощо.

Однак необхідно вести мову не просто про електронну форму правочину, а про формування нової категорії, яка є наслідком формування інформатизації суспільства. Таке забезпечення можливості вчиняти правочини в електронній формі без укладення паперових договорів, присутності сторін під час його укладення тощо є лише «перехідним» етапом та дає підґрунтя (основу) для формування правочинів «нового типу» (так званих «розумних» контрактів, які частіше позначаються терміном «смарт-контракти»).

Внаслідок поширення інформаційних технологій (зокрема, таких як блокчейн) та програм (таких як «смарт-контракт» тощо) та їх відчутних переваг ведемо мову не лише про вдосконалення порядку укладення правочину, а про зміну самого розуміння його сутності. Тобто нині виникає новий тип правочинів, що формується в інформаційному суспільстві, до якого, на нашу думку, мають бути віднесені правочини, котрі сутнісно пов'язані з використанням інформаційних технологій. Із урахуванням цієї їх особливості вони можуть іменуватися «ІТ-правочинами» [4, с. 17].

Для впровадження таких революційних рішень необхідним є використання не менш сміливих технологічних проєктів, які в умовах формування сучасного інформаційного суспільства забезпечували б встановлення правовідносин між усіма учасниками спільноти (як приватними особами, так і суб'єктами публічного права), що дасть можливість більш ефективно розвиватися не лише економіці, але й суспільству загалом. Такою технологією є блокчейн (Blockchain). Можливі (як мінімум) два підходи у дослідженні блокчейну: з технологічного погляду – це платформа, технологія, система тощо; з погляду правового – це програмно-комп'ютерний алгоритм та концепція. Вважаємо, що у процесі вивчення цих питань необхідно враховувати обидва підходи, що буде залежати від мети дослідження.

У багатьох країнах та міжнародних організаціях останнім часом активно досліджуються можливості впровадження згаданої технології, а деякі країни вже активно її використовують. Нині блокчейн розглядається ключовими глобальними гравцями переважно як явище фінансове, як перспективний інструмент для платежів і розрахунково-клірингових операцій. Тому найактивніші кроки щодо його осмислення і додання правової основи

роблять фінансові та монетарні регулятори, зокрема, в Японії, Сінгапурі, Гонконгу, Великобританії, Китаї, Україні [5]. Також активно розробляються та впроваджуються блокчейн-технології і у Швейцарії, США (де суди в окремих штатах (наприклад, Вермонті) приймають правочини, укладені через блокчейн, і вони закріплені в правовому полі (наприклад, Аризоні)).

Законодавче закріплення відповідних категорій дасть змогу суспільству ставитися до них з більшою довірою. Адже такі переваги блокчейну, як прозорість, швидкість операцій, достовірність та незмінність даних, високий рівень безпеки операцій створює гарні перспективи. Необхідною умовою результативного застосування блокчейну є адаптація національного законодавства до нових реалій у використанні наявних інформаційних технологій, загальних принципів, концепцій на підґрунті, зокрема, застосування загальних засад права, дотримання прав і свобод людини, врахування особливостей суспільних відносин, забезпечення інформаційної безпеки, забезпечення відповідальності держави та її органів, стимулювання добросовісності, розумності, справедливості сторін правовідносин.

Таким чином, в умовах рекодифікації законодавства впровадження блокчейну може стати способом врегулювання прогалів, які існують у чинному законодавстві, широкого впровадження надійних технологій задля забезпечення дотримання прав суб'єктів правовідносин (зокрема, цивільних).

Після ратифікації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [6] (вересень 2014 р.), схвалення Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» [7] (з метою виконання зазначеної Угоди), в якій закладений перелік необхідних для нашої держави реформ; схвалення Кабінетом Міністрів України 17.01.2018 р. розпорядження «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження Плану заходів щодо її реалізації» [8], настав час реалізації ініціативи «Цифровий порядок денний України-2020» [9]. Метою цього проєкту є усунення бар'єрів на шляху цифрової трансформації України в найбільш перспективних сферах шляхом стимулювання економіки та залучення інвестицій, а також подолання цифрової нерівності, поглиблення співпраці з ЄС у цифровій сфері та розвиток інноваційної інфраструктури країни і цифрових перетворень. Зокрема, передбачається розвиток Індустрії 4.0, смарт-фабрик, цифрових робочих місць, STEM-освіти та цифрових освітніх послуг, цифрових інфраструктур для Інтернету речей, блокчейну, eHealth та е-безпеки тощо [10].

Вважаємо, що смарт-контракти (як основний вид правочину) є інновацією з великим потенціалом, що відкриває чудові можливості для вдосконалення роботи установ, підприємств, фірм тощо, зменшення витрат коштів та часу, підвищення ефективності з метою надання більш якісних послуг. Важко уявити майбутнє без використання смарт-контрактів, однак необхідно також враховувати і невирішені питання, зокрема щодо їх правового регулювання, визначення наслідків укладення таких контрактів тощо.

Викладене дає змогу зробити висновок, що в результаті поширення інформаційних технологій звичні (традиційні) правочини трансформуються в електронні правочини, смарт-контракти тощо, які суб'єкти права змо-

жуть укладати без особистого контакту, паперових текстів договорів, особистих (власноручних) підписів тощо. Це нова фаза розвитку, переломний момент, який має відбутися не лише в сфері технічного забезпечення можливостей такого укладення правочинів, але й у свідомості кожної особи.

Проведені дослідження [11] дають підстави для висновку, що нині концепція правочинів зазнає відчутних змін, фактично розділившись на два розгалуження: «традиційні правочини», які ґрунтуються на класичних засадах розуміння цієї категорії, і ІТ-правочини, котрі сутнісно пов'язані зі сферою буття та використання інформаційних технологій.

Своєю чергою доцільно розрізнати два види ІТ-правочинів:

- ІТ-правочини, тобто, ті правочини, що є діями суб'єктів цивільного права, але не можливі (не існують) поза ІТ-сферою взагалі, і які можуть бути вчинені за допомогою різних платформ (зокрема, платформи блокчейн), що за своєю природою є цивільно-правовим полем;

- традиційні за сутністю правочини, які пов'язані з ІТ, вчиняються за допомогою інформаційних технологій, сюди відносимо: електронні за формою правочини та такі, що пов'язані з використанням різного роду електронних засобів для їх вчинення.

Висновки. У контексті рекодифікації цивільного законодавства вважаємо за доцільне внести такі пропозиції щодо оновлення положень ЦК у главі «Правочини»: 1) оновити концепцію правочину з метою визнання існування правочинів «традиційних», «перехідних» та «нових», що відображає особливості формування інформаційного суспільства та забезпечує ефективне використання інформаційних технологій у разі вчинення правочинів, запобігання виникненню проблем, пов'язаних з юридичною кваліфікацією дій, вчинених з використанням систем розподіленого реєстру (типу блокчейн). При цьому необхідно передбачити правовий механізм захисту прав учасників відповідних відносин, зокрема, концепцію недійсності ІТ-правочинів, яка може слугувати методологічним підґрунтям визначення наслідків недійсності правочинів відповідно до загальних принципів справедливості, розумності, необхідності відшкодування збитків, закріплених у ЦК; запровадити поняття ІТ-правочину як дій суб'єкта цивільного права, що вчиняються у сфері застосування та/або за допомогою інформаційних технологій, і спрямовані на встановлення, зміну, припинення цивільних прав та обов'язків, та включити у книгу І ЦК відповідну норму.

Література

1. Чантурия Л.Л. Введение в общую часть гражданского права (сравнительное исследование с учетом некоторых особенностей постсоветского права). Москва : Статут, 2006. 349 с.
2. Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х томах. Т. II. Москва : АО «ЦентрИнформ», 2002. 428 с.
3. Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление. (Очерки теории, философии и психологии права). Душанбе : Дониш, 1983. 256 с.
4. Давидова І.В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 40 с.
5. Павленко Д. Consensus и право 2017: регуляторные перспективы и вызовы блокчейна. URL: <http://forklog.com/consensus-i-pravo-2017-regulyatornye-perspektivy-i-vyzovy-blokchejna/>.
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (угоду

ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

7. Стратегія сталого розвитку «Україна–2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

8. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження Плану заходів щодо її реалізації: розпорядження КМУ від 17.01.2018 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p>.

9. Цифровий порядок денний України–2020. URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf>.

10. Каменецька О. КМУ схвалив Концепцію та План дій розвитку цифрової економіки в Україні до 2020 року. URL: <https://fbs-tax.com/uk/mediacenter/news-uk/cmu-has-approved-the-concept-and-action-plan-for-development-of-digital-economy-in-ukraine-until-2020/>.

11. Давидова І.В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 486 с.

А н о т а ц і я

Давидова І. В. Категорія «правочин» в умовах рекодифікації цивільного законодавства: перспективи трансформації. – Стаття.

Стаття присвячена аналізу категорії «правочин» у чинному законодавстві України та розгляду можливих напрямів її трансформації в умовах рекодифікації цивільного законодавства.

Проаналізовані положення Цивільного кодексу України щодо визначення та основних ознак правочину, вимог його дійсності тощо. Важливим аспектом характеристики правочину як форми цивільного законодавства є презумпція його правомірності, яка полягає у припущенні, що особа діє відповідно до принципів приватного права та засад цивільного законодавства України.

Окрема увага приділена глобалізаційним та інтеграційним процесам, які нині відбуваються та які зумовлюють необхідність удосконалення правового інструментарію торгового обігу, що спричиняє необхідність комплексного оновлення цивільно-правових норм, закріплених у Цивільному кодексі, внаслідок чого робиться висновок про формування нової концепції «правочину».

Визначено, що в умовах рекодифікації законодавства впровадження блокчейну може стати способом врегулювання прогалів, які наявні у чинному законодавстві, широкого впровадження надійних технологій задля забезпечення дотримання прав суб'єктів правовідносин (зокрема, цивільних), а смарт-контракти (як основний вид правочину) є інновацією з великим потенціалом, що відкриває чудові можливості для вдосконалення роботи установ, підприємств, фірм тощо, зменшення витрат коштів та часу, підвищення ефективності з метою надання більш якісних послуг.

Запропоновано внести такі пропозиції щодо оновлення положень ЦК у главі «Правочини»: оновити концепцію правочину з метою визнання існування правочинів «традиційних», «перехідних» та «нових», що відображає особливості формування інформаційного суспільства та забезпечує ефективне використання інформаційних технологій під час вчинення правочинів, запобігання виникненню проблем, пов'язаних з юридичною кваліфікацією дій, вчинених з використанням систем розподіленого реєстру (типу блокчейн); запровадити поняття ІТ-правочину як дій суб'єкта цивільного права, що вчиняються у сфері застосування та/або за допомогою інформаційних технологій, і спрямовані на встановлення, зміну, припинення цивільних прав та обов'язків, та включити у книгу І ЦК відповідну норму.

Ключові слова: правочин, договір, електронний правочин, рекодифікація цивільного законодавства, блокчейн, смарт-контракт.

S u m m a r y

Davydova I. V. The category of “transactions” in terms of recoding of civil law: prospects for transformation. – Article.

The article is devoted to the analysis of the category of “transactions” in the current legislation of Ukraine and consideration of possible directions of its transformation in the conditions of recoding of the civil legislation.

The provisions of the Civil Code of Ukraine on the definition and main features of the transaction, the requirements of its validity, etc. are analyzed. An important aspect of characterizing a transaction as a form of civil law is the presumption of its legality, which is the assumption that a person acts in accordance with the principles of private law and the principles of civil law of Ukraine.

Particular attention is paid to the globalization and integration processes that are taking place and which necessitate the improvement of legal instruments of trade, which necessitates a comprehensive update of civil law enshrined in the Civil Code, resulting in the formation of a new concept of “transaction”.

It is determined that in the context of recoding the legislation, the introduction of blockchain can be a way to address gaps in existing legislation, the widespread introduction of reliable technologies to ensure compliance with the rights of legal entities (including civil), and smart contracts innovation with great potential, which opens up great opportunities to improve the work of institutions, enterprises, firms, etc., reduce costs and time, increase efficiency in order to provide better services.

It is proposed to make the following proposals to update the provisions of the Central Committee in the chapter “Transactions”: 1) update the concept of transactions to recognize the existence of transactions “traditional”, “transitional” and “new”, which reflects the formation of the information society transactions, prevention of problems related to the legal qualification of actions committed using distributed registry systems (such as blockchain); introduce the concept of IT transaction as an action of a subject of civil law, committed in the field of application and/or with the help of information technology, and aimed at establishing, changing, terminating civil rights and obligations, and include in Book I CC the relevant rule.

Key words: transaction, contract, electronic transaction, recodification of civil legislation, blockchain, start contract.